

גחליליות

"כיפה אדומה היתה אהבתי הראשונה. חשתי, כי אילו יכולתי לשאתה לאישה, הייתי זוכה באושר מושלם", צ'רלס דיקנס

גם כאשר היה מפורסם בעולם כולו הודה דיקנס, כי לעולם האגדות היתה עליו השפעה עמוקה, אשר הטביעה את חותמה גם על רוחו היוצרת. ציטוט זה מובא בספרו של הפסיכולוג ברונו בטלהיים "קסמן של אגדות", כדי להדגים את טענת המחבר בדבר תרומתן של אגדות העם להתפתחותו הנפשית של הילד (1). אך הייתכן כי חמקה ממנו התחושה כי משפט זה מזכיר, ולו לרגע, את הספר "לוליטה" יותר מאשר את הרומנים הקלאסיים של דיקנס? ציטוט זה מגלם בתוכו את מורכבות ההתייחסות האנושית אל אגדות העם. לצד הרבדים הפסיכולוגיים העמוקים שהן מכילות וחשיבותן בהתפתחות הנפש האנושית, הן מעלות תחושה מתעתעת, של פרוורסיה ואיום, של מיניות לא תקינה ויחסים חריגים. התערוכה "גחליליות" מבקשת להאיר לרגע את אפלת אגדות העם, וללכוד את הדואליות החמקמקה שלהן המשלבת - כמו הגחלילית-קסם ודחייה, פיתוי ואיום (2).

פנייתן של מעשיות העם אל רבדים פסיכולוגיים אוניברסאליים היא אחד ההסברים לפופולאריות חוצת התרבויות שלהן. המעשיות פועלות הן במישור המודע והן במישור הלא מודע, נושאות משמעויות גלויות וסמויות ופונות בו זמנית לכל מישורי האישיות של ילדים ומבוגרים כאחד. בטלהיים, כאמור, עמד על חשיבותן של אגדות העם להתפתחותו הרגשית והפסיכולוגית של הילד, בהכילן סמלים ומוטיבים פסיכואנליטיים הנוגעים לעולמו הפנימי. אגדות העם, טוען בטלהיים, מתייחסות לקונפליקטים ולמאבקים הפנימיים המעסיקים את הילד בשנות חייו הראשונות, ומכילות גם רמזים על הדרך לפתרונם הפועלים על הרובד הלא מודע של אישיותו.

במקור נועדו סיפורי העם והאגדות למבוגרים, והיוו את המערכת הפסיכולוגית המווסתת את הצרכים הרגשיים והחברתיים של התרבות שבה צמחו. אגדות העם הן אחת הדרכים שבהן משתקפת השלכת תמונת הנפש הלא מודעת שלנו. הן מכילות תבניות הטמונות בעולמות הדמיון והלא מודע הקיבוצי של כל בני האדם, אותן כינה יונג ארכיטיפים (3). בהכילן את הזיכרון הקולקטיבי האנושי, הן מאפשרות לנו נסיגה בדמיונו מפעם לפעם מן ההטרסקסואליות הפוסט-אדיפאלית אל הממדים המיניים הקמאיים: המיניות הרב-צדדית המודחקת שעדיין מהבהבת בתת-ההכרה שלנו, שבה הכל מותר והרשות נתונה, כולל יחסים עם בעלי חיים, הומוסקסואליות וגילוי עריות (4). אגדות העם הן, אם כן, בעלות ערך נפשי משקם גם עבור מבוגרים בפנייתן אל הלא מודע הקולקטיבי, ובעורן את הארכיטיפים הטמונים בעומק הנפש האנושית.

בשכתובים השונים שעברו אגדות העם לאורך ההיסטוריה הושמטו לעתים חלק מן האספקטים מעוררי המחלוקת בסיפור. שרל פרו למשל, שהיה סופר חצר צרפתי, השמיט חלק מן האספקטים מעוררי המחלוקת בסיפור סינדרלה כדי להתקבל ביתר קלות אצל אנשי החצר. האחים גרים, האדוקים בדתם, המירו בסיפוריהם סמלים פגאניים עתיקים בסמלים נוצריים, והשמיטו יסודות מיניים. רוב האוספים העתיקים של מעשיות עם ומיתוסים הקיימים כיום טוהרו מן המיני, הסוטה, הקדם-נוצרי, היצרי. אך אלמנטים אלו רוחשים מתחת לפני השטח במעשיות העם, וטקסטים רבים נכתבו על משמעויותיהם הפסיכואנליטיות הסמויות של מוטיבים וסמלים החוזרים בסיפורי אגדות. כך, למשל, נטען כי גיבורות נשיות מפורסמות כגון לכלוכית ושלגיה הורחקו מן הבית בשל תשוקותיהן האדיפאליות הסמויות כלפי אבותיהן, וקנאת אמהותיהן (או בהעתקה: אמהותיהן החורגות) בניצני התבגרותן המינית; סיפורה של רפונזל הנכלאת במגדל הוא סיפורה של נערה מתבגרת ושל אם קנאית, המנסה למנוע אותה מלהשיג עצמאות; תקופות של תרדמת ארוכה כמו אלו שנפלו על היפהפה הנרדמת ועל שלגיה, מייצגות תקופת התבגרות והבשלה המכינה אותן לבגרות מינית ולאיחוד אינטימי עם בן המין השני; הדימום של היפהפה הנרדמת מפציעת מחט הפלך מתייחס למעשה לדימום הוסתי או לביתוק קרום הבתולין בעת מפגש עם סמל פאלי מובהק – הגעה לבגרות מינית שאותה מנסה האב לעכב. עצמים ומוטיבים חוזרים במעשיות העם נושאים עמם משמעות סמלית השונה ממשמעותם הגלויה ולרוב נושאת אופי מיני: צפרדע מסמלת באגדות רבות הגשמה מינית; רחצה או טבילה במקווה מים משולה לקיום יחסי מין; פלך, מגדל, גבעול אפונים ענק הם סמלים פאליים ברורים, בעוד שאובייקטים כגון נעל, מנהרה או באר מסמלים את הנרתיק הנשי, בדומה לדלתות ופתחים שונים.

תערוכה זו מנסה להציץ אל מתחת למעטה המהוגן של אגדות העם, תוך בחינת טיפולה של האמנות הישראלית בתכנים האפלים המוצפנים בהן. בהיותן סיפורים חוצי תרבויות הפונים אל נפש האדם האוניברסאלית, ניתן למצוא התייחסות אל אגדות העם גם אצל אמנים ישראלים בני דורות שונים; אלה מטפלים בהיבטים מיניים, אלימים ולפעמים פרוורטיים באגדות עם ידועות, חלקם באופן ישיר ועקבי, אחרים בצורה עקיפה וכללית יותר.

לפני כעשור החלה דמותה של כיפה אדומה ללוות את עבודותיה של **דרורה דקל**. עם פטירתה של אמה החלה דקל לחקור את הביוגרפיה של האם, אשר ברחא מוינה הנאצית בהיותה נערה מתבגרת. דקל מצאה את מכתביו של אבי האם שנשלחו מן התופת אל בתו הנמלטת, ושזרה בהם את סיפורה של כיפה אדומה התועה ביער, איומי הנאצים

נמהלים באיומיו של היער צופן הרע. הטיפול המסור בסיפור נמשך באיוריה לספר כיפה אדומה מקורי שנהגה לקרוא בו בילדותה, המוליכים את הכיפה הקטנה – לעתים בדמות שלד ולעתים כנערה שאיברי מינה מוחצנים - ביער שוחר רע של זאבים, איומים מיניים וסמלים פאליים. **אסנת רבינוביץ** מטפלת אף היא בסיפור בצורה ישירה, אך מתמקדת בדמותו של הזאב. זה מוקטן, מוכפל, הופך לחלק מלהקת זאבים רוטטת, מאבד מכוחו המפתה והמאיים, מוצב לעתים לצדה של כיפה אדומה גדולה ומועצמת, מעלה את השאלה מי הקרבן ומי המפתה. אלמנט דומה של פיתוי ויחסי כוחות מהופכים עולה מעבודתה המסקרנת של **טל שוחט**, הנטועה היטב בקרקע המציאות הישראלית ומאחדת לכאורה מוטיבים משתי מעשיות שונות. דמות תיאטרלית בשמלה אדומה כורעת על אדמת כפר ערבי. היא אוהזת בידה ענף שניתן לדמותו לשרביט, כורעת בתנוחה ספק מינית ספק כנועה, מישיירה מבט שובב ומתגרה במצלמה. ברקע חמישה נערים ערבים שווי קומה, אך מניינם עולה לשבעה, אם מחשיבים את צריח המסגד המתנוסס לצדם לגובה דומה, ודמות קטנה נוספת באופק – כולם סמלים פאליים ברורים. כיפה אדומה? שבעת הגמדים? כך או כך מעלה העבודה שאלות בדבר יחסי שולט נשלט, גבר אישה, פיתוי ואיום.

קסם ופיתוי לצד איום ואימה ניתן למצוא גם בעבודתיהן של **הילה בן ארי** ושל **מיכל שמיר**. בן ארי יוצרת יער של ספק קרני צבי ספק קוצים הנראים כאצבעות שלוחות, ושזזת בין הקרניים, במעשה טווייה נשי שכמו לקוח מתוך אגדה, מערכת קורים הלוכדת דמות של ילדה, איבר מינה פצוע ומדמם. מנורת הממתקים של שמיר עשויה סוכריות גומי בדמות שפתיים פשוטות בספק נשיקה ספק נשיכה, מרמזות בעקיפין על פיתויים של הנזל וגרטל על ידי בית הממתקים של המכשפה, מכילה רמזים לגרונות ולעיסוק בקבעון אוראלי. בית בובות מוקטן, מעין פיתוי דומה לילדים בהשראת המעשייה על הנזל וגרטל, מופיע בעבודת הוידאו של **פיליפ רנצר**. על רקע פסקול מצמרר הוא מצלם קבוצת ילדים בתוך בית בובות המותאם למידותיהם, שם הוזמנו לשחק בצבע אדום כאוות נפשם. מה שמתחיל כמשחק מסתיים במריחות צבע אדומות המזכירות יותר מכל עקבות דם. הילדים, קהל טבעי של אגדות עם ופעמים רבות מושא לפיתוי במעשיות אלו, הופכים לשליטיה של זירת פשע אכזרית. העיסוק בעולם הילדות נמשכת בדמותו של פינוקיו, יציקת גבס על בובת ילדים קטנה ונטולת גפיים שנתלתה במהופך, כאילו עברה התעללות בדומה לפינוקיו של פול מקארתי. דמות הפינוקיו העסיקה את רנצר בתקופת הולדת בנו, באמצעות טיפל ביחסי אב ובן, יוצר וברוא כפיים.

בסדרת המרטירים של **רוני רוזן** הוא יוצר הקבלות בינם לבין סיפורי אגדות, שניהם ז'אנרים עממיים בעלי קווי דמיון צורניים ודידקטיים. רוזן מעניק *למרטירית ברברה*, זהות נוספת בדמות *לפונזל* מאגדות האחרים גרים, המבוססת על קווי הדמיון הרבים בין הסיפורים (ברברה, נערה יפהפיה, ננעלת במגדל בידי אביה עובד האלילים, שם היא הופכת לנוצרייה ונענשת על ידי האב). הן המרטירית והן רפונזל נכלאות במגדל מבודד על ידי דמות הורה קנאי עם הגעתן לבגרות מינית, ושתייהן מפתחות תשוקה נסתרת למרות בידודן. ברברה/רפונזל של רוזן נושאת סימנים של זהות מינית מבולבלת, העולה בקנה אחד עם פרשנויות לרומן לסבי בין רפונזל למכשפה (3). היא עומדת בפנים שחורות, דיוקנה דיוקן עצמי של האמן, עטויה סרט ילדותי על שערה הקצר, חובקת מגדל פאלי שראשו הוא פטמה. גם עבודתו של **גיל יפמן** בהשראת סיפור של רפונזל כוללת סימנים לזהות מינית מורכבת. בליל של איברי אדם מאורכים משתלשל מפתח גבוה סמוך לתקרה, מחליף את שערה הארוך של רפונזל בכמיהה החוצה, אל מחוץ למגדל, כאילו הפך כלאה של הנערה לשלוחה של גופה. יפמן כורך זה בזה איברי מין נשיים וגבריים, איברים פנימיים לצד חלקי גוף חיצוניים, מערבב והופך את היצורות, בורא את האיברים החשופים בעבודת סריגה עמלנית שנחשבת נשית בדרך כלל, ומעוררת קונטציה לפעולת הטווייה והאריגה באגדות.

עבודת הוידאו של **שונית ויינברגר** שוזרת שני מונולוגים של האמנית. באחד היא נראית ישובה באמבטיה, מציירת קשקשי דג על רגליה במעין תהליך טרנספורמציה שבו היא הופכת לבת ים, אותה נסיכת ים שמכרה את קולה למכשפה כדי לזכות בזוג רגליים, לאחר שהתאהבה בנסיך בן אנוש; בשני היא מספרת על עבודתה החדשה במוקד טלפוני לשיחות ארוטיות באישורו של אביה, שם בדומה לבת הים היא מוכרת את קולה בשירות הגברים. ככל שמתקדמים המונולוגים ומתבססת הסמיכות בין ארוטיות לבין יחסי אב ובת, מתגברת אצל הצופה תחושת אי נוחות סביב הקונפליקט האדיפאלי המרוזם.

תחושות דומות של אי נוחות מרומזת, ספקות מיניים, רמזים לקונפליקטים פסיכואנליטיים עולים מכל העבודות, ומרחפים בחלל הגלריה כלהקת גחליליות מהבהבת. לאחר אלפי שנים שבהן התעדנו אגדות העם בעת שסופרו ועברו מפה לאוזן ומדור לדור, מבקשת התערוכה לפנות מקום לכל אותן משמעויות סמויות המלוות את האגדות, וליצור עולם שבו היצרים הרוחשים מתחת לפני השטח מוחצנים ועולים אל חלל הגלריה, מפתים את הצופה להתמסר למקסם ריצודיהם.

1. ברוננו בטלהיים, **קסמן של אגדות**, (רשפים, 1994)
2. זחלי הגחלילית הם חיה טורפת הניזונה מחרקים אחרים
3. קלאריס פינקולה אסטו, **רצות עם זאבים: ארכיטיפ האשה הפראית – מיתוסים וסיפורים** (מודן, 1997).

4. אורי זילברשייד, המסתורין של שלגיה וסינדרלה: מסע פרוידיאני אל נבכיהן של אגדות החלום (צ'ריקובר, 1998)

העבודות בתערוכה

שונית ויינברגר, פנטימנטו, 2004
וידאו, 12 דקות

פיליפ רנצר, לא לא לא אל תשאירו אותי כאן לבד, 2002
וידאו, 11:30 דקות

פינוקיו, 1995, יציקת גבס, 20X40 ס"מ

הילה בן ארי, דיאנה (גרסה מוקטנת), 2009
מיצב בטכניקה מעורבת, 3X2.30 מ'

טל שוחט, ללא כותרת, 2003
צילום, 74X120 ס"מ

רועי רוזן, מרטירית ברברה (1), 1993
שמן על נייר, 70X100 ס"מ

דרורה דקל, דפים מתוך טרילוגיה חלק II, ספר כיפה אדומה, 2004
רישום וקולאז' על גבי צילומי ספר ילדות, 20X40 ס"מ

אסנת רבינוביץ, זאב זאב, 2005
צבע תעשייתי על קרטון, 13.5X152 ס"מ

גיל יפמן, געגוע (רפונדל), 2009
סריגת קרושה, צינורות פלסטיק, 160 ס"מ X 60 ס"מ X 40 ס"מ

מיכל שמיר, ללא כותרת, 2005
סוכריות גומי מודבקות על אהיל מצופות בלקה

ללא כותרת, 1998, רישומים על נייר פרגמנט בעיפרון כחול

מיצגים בערב הפתיחה

מיכל שרייבר

אפי בן דוד

ליאור אמיר קריאל

מירי שאנן